

VEKERDI LÁSZLÓ

Menekülő évek

SÁNDOR IVÁN „ESSZÉNAPLÓI”

„1989 januártól 1991 decemberig hónapról hónapra írtam és jelentettem meg – írja jelen könyvéhez eligazítóként Sándor Iván –, amit abból a három évből láttam. Ezt a könyvemem most úgy írom, hogy magam elé húzom a tíz év előtti három kötetet. Próbálok szembenézni azzal, amit akkor feljegyeztem, folytatom azzal, amit az azóta történetekről, a kilencvenes évtizedről elmondanék.”

Különös könyv keletkezett így. Azért különös, mert bár több mint háromnegyed részben (az összeköttetéseket szolgáló néhány sor és pár jelentéktelen stiláris javítás kivételével) szó szerint átvett régi szövegekből áll, mégis merőben új, megdöbbentően más könyv. Más nem egyszerűen hangulatában – ami végül is néhány ügyesen szerkesztett kommentárral viszonylag könnyen megvalósítható –, hanem más – hogy is mondjam – „állagában”, nem csak az „azóta történetek”, hanem az akkor történetek tekintetében is. Más történet tekint reánk a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján keletkezett szövegekből, mint akkor; mások – nem másoknak „látszanak”! – a „tények” ugyanazokban a szövegekben, fittyet hányva rá, hogy nekik (az e tekintetben [is?]) máig változatlanul leninista mindkét „oldali” történészek, politológusok, politikusok, publicisták szerint) „makacs dolgoknak” illene lenni. Ugyhogy a jelen könyvben és a *Vízkeresztől Karácsonyig*-ban jóformán csak az *Arabeszk*-hez Borges-től választott mottó azonos:

A naplementék és a nemzedékek...

A Kaleidoszkóp minden arabeszkje...

Mindezeknek valahogy lenni kellett...

Ez viszont – ilyen a poézis behozhatatlan előnye – nem egyszerűen „tényszerűen”, hanem hangulatában is azonos.

Node visszatérve a földre – és a jelenbe –, próbáljuk megérteni ennek a penetráns másságnak (mert hiszen a könyv címe szerint is ez a legfontosabb) a jelentését. Legjobb, ha a *Vízkeresztől*-ből indulunk ki, nemcsak azért, mert innen származik a *Menekülő évek* közel egy harmada (290 oldalból 84), inkább azért, mert – már csak a *Forrás*-ban való havonkénti megjelenés miatt is – ez tán a leginkább naphoz kötött, legkevesebb „hermeneutikai” reflexióval terhelt. Ezen túl maga az 1989-es esztendő nyilvánvalóan főszereplő az egész – és távolról sem csak magyar vagy „Közép-Kelet-Európai” – drámában; akár az akkor történetek és vállaltak csendes de annál határozottabb megtagadásának a formájában is. Fogadjuk hát meg Sándor Iván tanácsát: „Kérem az Olvasót, készítsen maga mellé írszerszámot. Induljunk el együtt a kilencvenes évtized, az ezred utolsó évtizedének útján.”

A kezdő taktus azonos mindkét könyvben; a hegyi útról megpillantott szennyest mosó asszony képével: „Lábán katonabakancshoz hasonló elnyűtt férficipő, vádlíjára

legyűrt harisnya. Kopott, rövid ujjas, régi szabású házi ruha. Nagy, kivörösödött kezek.

Nem látható, hogy miben lötyköli a ruhát. Nem látható, hogy mire akasztja majd. Napfény aztán nincs.”

Az olvasó ma, ceruzával a kezében, hajlamos lenne a megismételt „Nem látható”-t aláhúzni. Am a szöveg másról szól: „Fél évszázad szennyest mossák szorgos kezek.” „... az európai középső zónában előtérbe került a társadalomszerkezeti, a gazdasági, a szellemi életben uralkodó kvázijelleg oldódása és szerves, valódi alakzatok, formák, eljárások, mentalitások kialakulása. (Ezt még 1987 végén jegyeztem fel.) A mozgások ma már a nyílt színen játszódnak. A hegyi út, a keskeny ösvény, az ütközések, az oda-vissza sodródások, a hangtölcsérekől áradó szóözön.”

A zárójelben kurzivált (általában ez a mai hozzászólás illetve változtatás jelzése) rész helyén a *Vízkereszt*-ben „Éppen egy esztendeje írtam ezt le” áll, amit az egyértelműség miatt kellett megváltoztatni. És tán ugyanígy fogható fel az 1. paragrafus végének és a 2. elejének a megváltoztatása, egy „Miért?” illetve egy „Mert” elhagyásával. A *Vízkereszt*-ben ugyanis ez áll:

„Ma »nem«-ek, »miért«-ek heteit éljük. A »miként« ritka vendég a szófarsangon. De ennek így kell lennie. Miért?

1. Mert a múlt értelmezése nélkül semmit sem lehet megvalósítani, viszont a már megváltoztathatatlan idő-lét-históriai dimenziókhoz *szavakban* lehet csak közeledni; 2. mert teljes erózió alá kerültek a régi, de nem alakultak ki az új államszervezeti formák, nem alakultak ki a hatalommegosztás változatai, a jogi garanciák, a képviselői demokrácia formái, a cselekvésnek medret biztosító intézmények; 3. mert minden oldalon, minden szinten (bár ugyan teljesen más okból és indokkal) közös a félelem.” (*Vízkereszt* 11–12.)

Lehetne persze azt mondani, hogy a *Menekülő* vastag 1., vastag 2. stb. paragrafus-beosztása ill. jelölése miatt zavaró lett volna meghagyni a nyilván kiemelését célzó 1., 2., 3. jelölést, és akkor feleslegessé válik a „Miért?” és a „Mert”. Csakhogy nyomban rá következik egy hosszú, másfél oldalas kihagyás, ami helyén a *Menekülő*-ben ez áll: „(Erről a közös félelemről akkor nem volt rokonszenves beszélni. Pedig az átalakulás organikussághiánya okot adott rá. Jobb lett volna már akkor – mondom ma – szembenézni ezzel.) Ennek a mai jegyzetnek a helyén a *Vízkereszt*-ben egy „ingovány” képe található, Bibó „zsákutcás magyar történelmé”-nek az inspirációja és mintája nyomán felvázolva: „A viszonylag tömör, szilárdabb formák teljesen eltűntek. A zsákutca előtt mégiscsak vannak figyelmeztető, netán tiltó táblák; a zsákutcából vissza lehet fordulni, és az újabb zsákutcaig jöhetnek történelmi szünetek, lélegzétvételek, átjárások. Az ingoványon minden lépés veszélyes; mindenki számára. Azonnal, és mindenhol alá lehet sülyedni, bármilyen irányban, és bárkinek. Itt csak az injektlás alakíthatja ki azokat a stabil pontokat, amelyekre ideig-óráig meg lehet maradni, amelyekről meg lehet kísérelni az útépitést. De a létezés ilyen cementszigeteit ehhez létre kell hozni.” (*Vízkereszt* 12.)

Nyilvánvalóan az „ingoványt” sűríti és racionalizálja a *Menekülő*-ben az „organikus-sághiány”. Am utóbbiból mindenképpen kimaradnak „a létezés cementszigetei”, amelyek azóta így vagy úgy (törvényhozási procedúrák, parlamenti-politikai intézmények, külföldi „multi”-beruházások, „nemzeti” politikai és pénzmágnások formájában) létrehozódtak, de ettől az ingovány nem lett se kisebb, se könnyebben járható. Csak legfeljebb nem mindenki számára veszélyes már minden lépés rajta. A „cementszigetek”

lakói ugyanis „kételtű” (vagy többeltű) járműveken közlekednek. És a „miként?”-et ma ugyanúgy nem ildomos kérdezni, mint 1989-ben. „Miért?” – és sorolhatnám újra az 1., 2., 3. pontokat; ha a „cementszigetlakók” és az „ingoványlakók” világában ma már nem is feltétlenül „közös a félelem”. Vagy mondjuk inkább úgy, hogy ma már a félelem se közös. De az „organikussághiány”, az igen, az telitalálat.

Sorra elemezhetném a kihagyásokat; megérvé, kivált a Bibóra hivatkozókat-hagyatkozókat. A könyv „olvasatába” ez is belefér (egyszer még tán sort is keríték rá), recenziójába azonban nem. Vegyünk tehát egy olyan részt, a vastag 6., 7., 8., 9. és 10. paragrafust, ahol mindössze hat és fél sor kihagyás található (bár az egyáltalán nem lényegtelen és jelentéstelen). A résznek – a *Vízkeresztől*-ből átvett – külön címe van: „(Ne feledd a tért... – Thomas Moore)”. Tán ez is jelzi nyilvánvaló történelmi utalásával a rész fontosságát, centralitását az egész könyv szempontjából csakúgy, mint tíz esztendővel ezelőtt. A szöveg változatlansága pedig mutatja a leírt történések Én-meghatározó állandóságát. A történet 1956 októberéről szól, ahogyan azt Sándor Iván a *Jövő Mémöke* ifjú szerkesztőjeként megélte, s ahogyan ez az élmény évtizedek múltán 1989 reményeihez inkább, mintsem történéseihez kapcsolódott. Bár azért utóbbiakhoz is, különben miért csatolta volna ide, 11. paragrafusként a *Vízkeresztől* júniusáról beszámoló folytatásából a Nagy Imre-temetést? S hozzá *A futár*-ból, a negyvennyolcas szabadságharc Erdélyében játszódo regényéből átvett analógia Csutak Kálmán honvéd alezredestől, aki hosszú várfogság után szabadulva 1885. március 15-én a Debreceni Honvéd Sírkertben felállította s felavatta az első negyvennyolcas emlékművet: „Csutak tudta, hogy múltja nem több mint emlék, amely csak akkor jelenthet számára erőt, ha segíti megtalálni a választ jelene kérdéseire. Az egykori aradi hóhérlásra parancsot adó fiatal császár akkor már a monarchia, a nemzet ferencjóska, de mikor a debreceni sírkert vörös márványtömbje előtt Csutak Kálmán húszezer embernek odakiáltotta: 'Az emlékmű ridegségében is hangosan hirdeti azt, hogy rabszolga ország királya is csak a rabszolgák elsője szokott lenni', morajlás zúgott át a temetőn, és a régi események helyére visszavonhatatlanul az új kor új kérdése lépett.«” S pár sorral alább: „1989. február 12-én Marián István (akit ötvenhétben halálra ítélték, aztán életfogytiglanit kapott, és hét év után szabadult) a Kossuth rádióban elmondta:” hogy mit: az már az Olvasóra tartozik; a recenzensnek csupán annyi a dolga, hogy észrevegye s észrevétesse, miként épül a könyv az analógiák halmozódására *Téridő*, nem holmi virtuális, hanem nagyon is reális szakrális *téridő*, ahol az ember, az író személyes sorsa találkozhat a nemzetével, s azon át a történelem mélységeivel s magosaival. Akár egy Baka-versben (amelyek, mondani se kell, nem „Szerep-versek”, hanem sorsversek).

De ne kalandozzunk hályogkovácsként az irodalomelmélet magasztos mezeire, maradjunk a recenzens prózai kötelmeinél. Sándor Iván 56 katedrálisában megfestette a maga üvegablakát, s annyit a nem-56-hívónek is (akikhez jelen recenzens tartozik) el kell ismerni, hogy a kép a maga vonzó egyszerűségében és tisztaságában szép és hűséges tanúbizonyság, méltó Füst Milán *Emlékbeszéd*-éhez *Thukydidész modorában*. Joggal mondhatta el Sándor Iván a maga 56-képéről 1989 februárjában: „Egy század történeti perspektívájából nézve úgy gondolom, ez volt az első forradalmi szembefordulás mindazzal, amit sztálini diktatúrának nevezünk.” Még ha „azt is tudjuk, hogy nincs olyan felkelés, nincs olyan forradalom, amelynek ne lenne hordaléka. Bibó erről azt mondja, megjelentek őrestaurációs erőik is”. Az egyetlen hely Sándor Iván Bibóval-telített hatalmas oeuvre-jében, ahol tán nem a teljes azonosulás hangján szól mesterével.

Innét, ebből a makulátlanul fényes 56 Október és a hozzá csatlakozó 89 Február-Március-Aprilis-Június képből érthető és nyer jelentést a „kilencvenes évek” története, már 1989 októberétől. „Egy lelkes, a forradalom emlékhelyszíneit 1989. október 23-án meghatottan bebarangoló huszonéves ismerősöm másnap azt mondta nekem, hogy (eltérően a Műegyetem és a Rádió előtti szónokoktól) csalódottan hallgatta este a Kosuth téren megszólalókat: túl sokat beszéltek önmagukról, személyiségük súlyával nem tudták igazolni a pillanatnak a maguk egyéni sorsánál nagyobb lét- és történelmi dimenziókat mozgó erejét. *Igen, már akkor elkezdődött a forradalom kisajátítása.*”

Az utolsó, kurzivált mondat mai, alig fél oldalas kommentárt nyit meg, ami a *Vízkeresztől* öt és fél oldalát váltja fel személyiség és szerep megfelelésének-közelítésének gondjairól és problematikájáról: politikai és irodalmi példák és elemzések alapján. Mára ez a részletes elemzés nyilvánvalóan fölöslegessé vált. „Annak a nemzedéknek a politikai vezető garnitúrája, amelyik ötvenhatban még nem is élt, értelmezi és dönti el 1999-ben a maga kisszerű aktuális hatalmi érdekrendszer szerint, hogy »mi volt« ötvenhat, kié az emlékezés joga. S ebben sem erkölcs, sem tapasztalat, sem önszembenezés, sem hagyományörzés nincs. Csak gátlástalan önérték.”

A kurziválást itt elhagyom, nem egyszerűség okából, hanem nehogy kiemelésként lássék. Sándor Iván ugyanis egyáltalán nem holmi kormány- vagy pláne Fidesz-elleneségből írja ezt. Ellenkezőleg, még 1998-ban is sokat várt kormányra-kerülésüktől, 1989–90-ben pedig (ellentétben például jelen recenzenssel) elismeréssel és lelkesedéssel írt róluk (lásd *Menekülő* 100–101). A sem erkölcs, sem tapasztalat, sem saját magával szembenezés, sem hagyományörzés csak gátlástalan önérték különben a kilencvenes évek végén és az ezredfordulón – hangsúlyozza – nem honi specialitás, világjelenség az uralkodó elitek körében. Felsejlett ez már a *Vízkeresztől*-ben; részben tán épp ezzel magyarázható a nyolcvanas évek végén felélénkült Közép-Európa illetve Kelet-Közép-Európa vita érzékeny és együttérző ismertetése: Sándor Iván felismeri és méltányolja az életképes politikai entitásként már rég nem létező és fel sem éleszthető fogalmak híveiben valamikor volt nemesebb szellemi értékek védőit. Ebben a szellemben íktat be 1999-ben a *Menekülő*-be egy hosszú Közép-Európa jegyzetet. *„Mindaz, ami ma még Közép-Európa: művészet és szellem, illúzió és búcsú. Mögötte Európa szövetség, az élet minden mozzanatára kiható átrendeződés egy forró, pusztító tűzvészekkel teli és egy hideg, látszatkiegyezésekkel aláaknázott korszak után. Közép-Európa ingatag, folyékony létének eltűnése a mai átrendeződéssel párhuzamos. Ezért nincs mit gyászolni. Visszavonhatatlan eróziója immár régi mítoszoktól, újabb illúzióktól gyorsítja meg a búcsút. Közép-Európát az európai tektonika préselte ki a nemzetek vándorlásából-alakulásából-háborúiból; ez a tektonika porlasztja most el. Közép-Európa létéről, létének formáiról mindig nála nagyobb erők döntöttek. Ez a folyamatos organikussághiány – Bibó István, Szűcs Jenő után nincs ebben felfedezni való – indítéka; ez a szövetségnyi »saját erőből« való szétbomlathatlanságának az oka. Közép-Európa valóban az örökös veszély, két világháború kirombolásának a régiója, ahogyan azt a Nyugat látja. De ennek a zavaró-zónának hol szülője, hol házassági tanúja, hol ügyésze, hol válóperes ügyvédje is maga Európa [...] Európa kialakította, megerősítette hibás döntéseit, létrehozta, fenntartotta a zavar, a kiszámíthatatlanság régióját [...] A vágyak Közép-Európájának vége, de a régiót meghatározza történelmi kialakulása és útja, viszonylagos lemaradottsága, traumatizáltsága, kisebbségeinek emberjogi megoldatlanságai, a nyelvhasználat, a kulturális autonómia rövidebb-hosszabb távon elrendezésre váró küzdelmei.”* Itt talál ma minket Európa, maga is átrendeződésével elfoglalva.

Sándor Iván már 1989-ben sem szemlélte ezt az Európát a régióra akkor általában jellemző hurrá optimizmussal. Ralf Dahrendorf neospengleriánus ízekkel átítatott és az akkoriban divatos rendszerelméleti spekulációktól inspirált diagnózisaira-prognózisaira hagyatkozva illetve általuk megerősítve Sándor Iván már a *Vízkeresztől*-ben is regisztrálta az európai kultúra válságjelenségeit: „mindaz, amit már júliusi jegyzeteimben mint egy egész *historiai korszakra jellemző megértésképtelenséget* próbáltam megfogalmazni – írja *Mindszent havá*-ban – egy, a korszakunkban immár a tradíció erejével beépülő hatásként, talán nem áll túlságosan távol attól, amit Dahrendorf – a korszak közvetlenebbül politikailag szituált átmeneteit elemezve – így vezet fel: »a kultúrában felfedezzük a vágyódást az egyszerűség és az erős hangok iránt, és ezek peremre szorítják a komplexitást és az intellektualizmust ... mindennél fontosabb: a szabadság új politikájának el kell ismernie a komplexitást. Ha a szocializmus különös halála szolgál valamilyen tanulsággal, akkor ez a következő: a tisztának és egyszerűnek látszó rendszerek nem működnek.«” És már akkor még ma is hiányzó tisztánlátással figyelmeztetett Sándor Iván: „Próbáljuk fölemelni tekintetünket a forrongásról. És ne tévesszük szem elől: bár a tömegek *itt* mentek az utcára, a vér *itt*, a szomszédban folyt, a diktatúrák *erre*felé omlanak össze, az emberáldozat *itt* történt, a sírokat *itt* ássák, azért ennek az *egész korszaknak* a megváltozását az határozza meg, hogy milyen új, hatalmas, a kontinenseket érintő gazdasági folyamatok vették kezdetüket a világban. Ne tévesszük szem elől azt sem, hogy nem a pesti, prágai, bukaresti, varsói utcákon, netán parlamentekben, hanem ezekben az egész világot megrázó folyamatokban és érdekküzdelmekben dől el, hogy az új útra lépő kelet-közép-európai országoknak hol lesz a helyük Európában.”

De ez a – ahogyan ma mondanánk – „globalizációs kihívás” akkor még az izgalommal és kíváncsisággal fűtött remény atmoszférájában jelentkezett: „Volt ebben a században *ilyen* év, mint a nyolcvankilences? A tizenhatalmas-tizenkilences? a negyvenötös? az ötvenhatos? Nem tudjuk, minek nevezik majd a történelemkönyvek, a lexikonok azt, ami 1989-cel a kezdetét veszi.”

Nem tudjuk ma sem, de a *Menekülő*-ben egy újabb, mai Dahrendorf idézet a remény izgalmát és kíváncsiságát kiábrándultságba s rezignáltságba fordítja át. „*Ezt mondja: »Európában az utóbbi öt-hat évben hatalmas, nem várt gazdasági, társadalmi és politikai kihívásokkal kerültünk szembe, és nem tudjuk, hogy boldoguljunk velük... A középosztály belülről szétesik. A versengés olyan érték lett, ami kiteszítja az összetartást és a társadalmi kapcsolatokat... a globális konkurencia megingatta az értékrendet, a gyönyörű európai életmodellt... a megrémült emberek, védve kiváltságos helyzetüket, félve attól, hogy lecsúsznak a 'szükségtelen' embercsoportba, szorongva a saját és gyermekeik jövőjéért, a társadalmi protekcionizmusban, az idegenek gyűlöletében és a velük szembeni agresszivitásban találnak menedéket. Ők nem fogják elkötelezni magukat demokratikus és még kevésbé liberális értékek mellett... nő a hiányérzet az autoritárius berendeződések iránt; az utóbbi harminc év alatt az európai demokrácia a felismerhetetlenségig megváltozott.«”*

Egy évtizede Dahrendorf még azt jövendölte, hogy a különbség Nyugat és Kelet között legelőbb a politikai intézmények tekintetében fog csökkenni, aztán a gazdaságban, s csak végül, évtizedek alatt a mentalitásban. Most mintha fordulna a sorrend, hiszen a felsorolt tulajdonságok a honi mentalitásban régóta ismerősek, s ma virulensebbek mint évtizedek óta valaha, a „felzárkózás” tehát ezen a téren nem fog különösebb nehézségekkel járni, a gazdaság és a politikai intézmények tekintetében azonban sajnos máig változatlanul érvényes Sándor Iván 1989-es „működik” – „nem működik”

megkülönböztetése: „Európa az ezredvégi megrendülésben is megőrzött annyit önmagából, hogy jobb gazdasági, szellemi, civilizációs kondícióban lábol ki fél évszázad előtti bukásából, hosszú megosztottságából, semmint remélni lehetett. Válságai közepette is működik. Magyarország, az összeomlott szocializmus más országaihoz hasonlóan, nem működik. Ehhez képest történelmi teljesítmény az, hogy egy esztendő alatt túljutott vértelen forradalma *első szakaszán*.” A politikai szerkezet gyökeres nyugati típusú átalakításával „kezdődik a vértelen forradalom *második szakasza*. A kérdés továbbra is: működőképtelenség vagy működőképesség?” Hosszan és okosan elemzi – 1989-ben – Sándor Iván a működőképesség feltételeit és esélyeit, s jórészt átveszi a *Menekülő*-be is. De azóta kiderült, hogy a némely területen megvalósult s olykor (például az „olajszőkítés”-ben) igen sikeres működőképesség egyáltalában nem garantálja, hogy az ország működik, legalábbis nem úgy, ahogyan Európa, még válságai közepette is. Így hát inkább az egész IV. fejezet befejezése gyanánt szolgáló 13. paragrafust idézem napjaink kifejezése gyanánt:

„13. A televízióban látom Polanski csaknem három évtizede készült filmjét, a *Kés a vízben*. Éles ütközés a két nemzedék képviselője, az ötvenhat utáni rémes konzolidáció köpenye alá bújt birtokos és lázadó, a nonkonformista fiatalember között; s aztán – ez a film nagy teljesítménye – látjuk, hogy a még romlatlan fiatalember valójában nem törekszik másra, mint arra, hogy megszerezze a már birtokon belüli rivális kondícióit. (*Idáig jutva a tíz év előtti mondatokban, nehezen nyúlok a toll után. Hogy írjam ide, amit 1999 nyarán gondolok ugyanerről ha a hatalom mai mohó és gátlástalan – tíz éve még a fiatalság tiszta tekintetével a történelmi porondra lépő – birtokosait figyelem? Szó lesz még erről. Addig olvasom tovább egykori mondataimat.*) Hallgatom a bölcs megjegyzéseket arról, hogy mennyire hiányzik életünkől – nyolcvankilencben, mikor már volt rá okunk és esélyünk – a szabadság derűje.”

*

A könyv az V. fejezettől (címe: „Félelem? Remény?”) azaz az 1990-től írottak felidézésétől és kommentálásától kezdve szerteágazóbbá és nehezebben (még nehezebben) recenzálhatóvá válik. És nem csak azért, elsősorban tán nem is azért, mert az 1990-es és az 1991-es esztendő tórgyaló két „alapkönyv” mellett szükségképpen s egyre gyakrabban szerepelnek más publikációk. Elsősorban azért nehéz, mert – lehetetlen nem észrevenni – a szövegek és a kommentárok akarva-nem akarva reádöbentenek, hogy az évtizedben előrehaladva mintha folyton fogyna minden okunk s esélyünk a szabadság derűjére. Félelem? Remény? kérdezhetjük a kilencvenes esztendőt bemutató könyv címlapjával, de a szem rögtön a címlapra kiemelt idézetbe ütközik: „Mi történt velünk, az országgal? Akármit is akartunk, gondoltunk, ami bekövetkezett, az tény: Kelet-Közép-Európa újra instabil zóna.” Ennek az instabilitásnak a tüneteit regisztrálja s okait kutatja a *Menekülő évek* hátralévő kétharmadának jórésze. Az öncélúvá fajuló pártküzdelmek, a növekvő szétszakadás gazdagodókra és szegényedőkre, az etnikai gyűlölködések feléledése és felélesztése, a nyílt, rejtett és álszentül letagadott antiszemitizmusok, a párthűségre tekintő kontraszelekció, a hozzánemértés újra elburjánzása az államigazgatásban, a hivatalokban, az önkormányzatokban, az állami szintre emelt korrupció s mindennek a mesteri „áttömeggkommunikálása” az éppen aktuális politikai ellenfélre, azzal se nagyon törődve, hogy a többnyire hiszi-e vagy se: az instabilitás megannyi forrásai. A felsorolás így persze nemcsak durva, tán igazságtalan is; Sándor Iván nem is így jár el, hanem többször kortárs írások és elemzések – sajátjait is bele-

értve – mentén haladva igyekeznek felfejteni a szálakat, amelyekből az elmúlt évtized szellemisége szövődött. Hazánkban elsősorban, de állandóan figyelve a térségre s Európára illetve a Nyugatra. A módszer tehát ugyanaz, mint eddig. De a kilencvenes évek elejétől egyre kisebb a különbség egykori szövegek és mai kommentárok hangneme között, úgyhogy a következő fejezetek szinte tematikus „esettanulmányokként” is recenzeálhatók. Az V. például felfogható mint a szocialista rendszer elmúlt négy évtizede alatt befagyasztott de meg nem oldott nemzeti és nemzetiségi-kisebbségi-rasszista feszültségek feléledése-felélesztése, és égető gazdasági-politikai-társadalmi gondok megoldásába való „behelyettesítése” nyomán előállott helyzet elemzése. „Az új demokratikus államrendszer kialakításának küzdelmeiben (nemcsak Magyarországon) nem került homloktérbe, *hogy együtt és egyszerre* kell szembenézni a negyven esztendő pusztításaival és a nyomorúságok *korábban induló* történelmi láncolatával. Az új politikai elit nem tisztázta, hogy nem egyszerűen egy századvégi, hanem egy évszázados kelet-európai társadalomfejlődés mely pontján veszik kezükbe a hatalmat; ezért nem tudták megbízhatóan meghatározni, hogy mit kívánnak szembeállítani és mivel. Ugyanakkor statikusnak tekintették győzelmi mámorukban az egész európai és világ-helyzetet, (újra) túlságosan bíztak (felértékelve a világkonstelláció szempontjából a magyar fordulatot) a Nyugat szolidaritásában, naiv, valóságátvesztő (miközben zavaros és megalapozatlan) eszméket keverték a fordulatot meghatározó, demokratikus elvek rendszerébe.”

Sándor Iván nyugodtan „kurziválhatta” volna az idézetet, hisz 1991-ben leírt szavai változatlanul érvényesek ma is. Talán azért is, mert elemzése, s így az idézett összegezés is Bibó István elemzését követi, nem egyszerűen szellemében, hanem kérdés-megfogalmazásaiban és szavaiban is. „Bibó István így merevítette ki a kelet-európai kisenemzetek nyomorúságának évszázados folyamatosságát: uralják a zónát a nemzeté válásnak a nyugatias fejlődésből okszerűen eltérő körülményei miatti ellentmondások; *mindenhol egyszerre* támadnak fel a külön-külön jogos nemzeti érzések, fordulnak egymás ellen, oltják ki, gerjesztik egymást, miközben a kisebbségek helyzete nem emberjogi törvények szerint alakul; a határkérdéseket nagyhatalmi doktrínák »rendezik«, ennek nyomán folyamatosan súlyos válságok lépnek föl, mindez deformálja a politikai kultúrát; kiéleződik a társadalmi viszonyok antidemokratikus jellege, zűrzavaros, hazug, hamis politikai filozófiák tenyésznek, terjednek; eluralkodnak a közösségért, a nemzeti létért való (jogos) egzisztenciális félelmek keltette traumák; teljes az egyensúlyvesztés a valóságos, lehetséges és kívánatos dolgok között; az értékek háttérbe szorulnak, állandósulnak a kiút nélküli állapotok miatti hisztériák, eluralkodik a »nemzeti öndokumentáció«, általában a »nemzet nevében«, a »nemzet érdekében« való fellépés, s ezt a legkülönbözőbb oldalról hangoztatják, a kinyilatkoztató szerepébe tornászva föl magát, ami a »nemzet alapvető morális tartalékait emészti fel«, a nemzeti elit radikálisan hamis viszonyba kerül a tényekkel, s ez arra szoktat rá, hogy »valóság helyett követelésekre, teljesítmények helyett igényekre építsen, és az okok és okozatok egyszerű láncolatán kívül gondolkozzék.«”

A hosszú idézetet nem egyszerűen a Bibó-elemezte helyzet máig való túlélésének a demonstrálása végett iktattam ide. Aki egy kicsit nyitott szemmel néz körül, jelenlétét – s jelentőségét – úgyis észreveszi. A könyv is külön figyelmeztet rá, nyomós példákkal, a befejező XII. fejezetben. Itt inkább arra szeretnék figyelmeztetni, hogy Sándor Iván okfejtéseiben a kilencvenes évekről szólva Dahrendorf steril intellektualizmusa és Hamvas Béla mythosztulérzékenysége (a kettő meglehet a praktikum szint-

jén ugyanaz) mellett sőt ellenükben mindinkább előtérbe jut Bibó objektivitása. Nem egyszerűen politikai realizmusa, hanem történelmi tisztánlátása és kérlelhetetlen igazságszeretete is. Egy egész fejezet, a VIII. szől – Domokos Mátyás „Bibó-felejtés” esszéjét továbbgondolva – napjaink hallgatólagos, de annál határozottabb „Bibó-tagadásáról”: társadalmi igazságszeretetének, történelmi tisztánlátásának, politikai realizmusának a semmibe vételéről. „A következmények? Látjuk: *miközben* megvalósulnak a polgári demokratikus állam szerkezeti alapelvei (szabadon választott parlament, független bíróság, sajtószabadság), *ugyanakkor* a rendi-hierarchikus jellegzetességek, a hatalmi törekvések, az ezekből kialakuló hamis helyzetek, valamint a nyomukban járó deformációk, az új *belső* erőközpontokhoz igazodások a függetlenség megszerzése utáni helyzetben is tovább működnek.” A hamis helyzetek örvényében aztán nem egyszerűen elvesz a tájékozódni tudás: értelmét veszíti a tájékozódás. A hamis helyzetek törvényszerűen megteremtik a maguk hamis csillagait, amelyeket köteles mindenki követni. Bibó a náciizmust nem német specialitásnak látta. „Rámutatott, hogy a fasizálódásnak mint szélsőséges deformációnak minden nemzet és minden társadalom ki van téve, ha »félelemmel és bizonytalansággal telik el... és politikai tudatát hajlamossá teszi arra, hogy félmegoldásokba és álmegoldásokba meneküljön.«”

Az európai társadalomfejlődés évszázadai a szabadság, egyenlőség, társadalmi szolidaritás, tűrhető polgári jólét nagy elvei mentén kiizzadták magukból az európai szabadságjogok összefüggő rendszerét, amely azonban csak akkor hatékony, s képes megátolni, hogy a lerombolt Bastille-ok helyébe újak épüljenek, ha minden elem zavartalanul érvényesül, mert ezek mind egymást kiegészítő, láncszerűen csatolt rendszert alkotnak, »amiből egyetlen elemet sem lehet úgy kiemelni, hogy azzal az egész rendszer kárt ne szenvedjen.« Mivelhogy »a modern demokráciában nem az az újság, hogy a modern demokrácia sokak közvetlen uralma, hanem az, hogy a modern demokrácia az uralom fogalmának, az uralom jellegének a megszüntetésére irányul.«” Kell-e magyarázni, hogy az uralom jellegét a maguk módján mind megőrizni kívánó „őrestaurációs” (mintha ötvenhatból egyedül ezt örökölték volna) politikusoknak és kormányoknak léte érdekük a Bibó-felejtés és a Bibó-tagadás? Minden elemzésnél beszédesebb az a kis jelenet, amit Sándor Iván a jelen politikai helyzetet összegező befejező részben felelevenít: „Emléktáblát avattak a Budai Várban. Itt a csendőrség emlékezetére.” *Büszke vagyok arra, hogy ötven év után én lehettem az, aki visszaadtam a Magyar Királyi Csendőrség becsületét – mondta az ünnepi szónok, a Kisgazdapárt egyik vezetője.*” S a pesti vicc, ami szerint Rákosi idején az volt a jelszó, hogy „aki nincs velünk, az ellenünk van”, Kádár alatt az, hogy „aki nincs ellenünk, az velünk van”, a Fidesz pedig úgy tartja, hogy „aki nincs velünk, az nincs”. Minden esetben fontos elemek esnek itt ki az európai szabadságjogok összefüggő és egymást erősítő szemekből fűzött láncából, és megnyílik az út – akár a Horthy-rendszer esetében – újabb Bastille-ok építésére.

Mert bizony csak Bastille-építés az, ha egyik első ember „hideg polgárháborút” hirdet meg és szélsőjobboldali fantazmagóriákat szaval. Ha legalább letagadná, mint elvbarátja, Jörg Haider. De büszkén vállalja; s a hangsúly, akár a csendőrség esetében, itt a „büszkén” van. Mert a Bastille-ok uraira éppen az volt mindig tán a legjellemzőbb, hogy büszkék. Hiszen arisztokraták. Akiket, nem mint származási csoportot vagy társadalmi réteget vagy pláne osztályt, hanem mint egy jellegzetes magatartás megtestesítőit, mint egy tragikus következményekkel terhes európai mentalitás képviselőit a legplasztikusabban tán éppen Bibó állított szembe a demokratákkal. Idézzem itt sokadjára nemes sorait, teljesen hatástalanul? Hiába, hazánkban „a magát hatalmi hely-

zetekben kiélő, reprezentáló, arisztokratikus ember” rendíthetetlenül győz „a dolgozó, a műgonddal alkotó ember életformája” felett. A szabadság, az egyenlőség, a társadalmi szolidaritás, a jólét együtt és egyszerre megvalósítását igénylő „modern demokrácia” felett.

Makacsul újratermelőnek „bal” és „jobb” oldalon egyaránt régi beidegződések politikában és ideológiában, s a társadalom – amíg nem megy túlságosan egy-egy csoport bőrére – csendes vagy egyenesen lelkes egyetértéssel nyugtázza. A jelenség gyönyörű példáját elemzi a *Menekülő* remek VII. fejezete, Domokos Mátyás Széchenyi Agnes kérdéseire adott válaszainak nyomába szegődve. Domokos Mátyás megfontolt szavain – és metsző iróniáján – töprengve látjuk, hogyan képesek a maguk korában égető történeti realitással bírni – bár az általuk generált megosztottság miatt már akkor sem föltétlenül veszélytelen – eszmék napjaink merőben más körülményei közepette divatos fogalmakkal feltupírozva harci jelszavakként buzdítani az acsarkodásra, végső soron a „hideg polgárháborúra”. „A jelszó az eszme majma” vágta a harmincas évek közepén kora nemzeti öncélúságban tetszelgő és acsarkodó politikusai és társadalma szemébe keserűen Fülep Lajos; mit szólna ma, egy valóságos jó drága „majomház” illatait élvezve (s akkor még nem is szóltunk a focistákra költött súlyos milliárdokról). A hamis helyzetek nem oldhatók fel a történelemből előranciaigált példákkal, nevekkel, eszmékkel, mert „vissza nem foly az időnek árja,/ Előre duzzad, feltarthatatlanul;” de vajon joggal biztathatjuk ma is még magunkat, hogy „...mi benn vagyunk a fő sodorban?? Jó, persze tudjuk, naponként halljuk (jelszóvá koptatottan), hogy benn vagyunk a tagjelöltek élcsapatában (már megint az élcsapatban); de állíthatja ma is jószívvel valaki, hogy „Vásznunk dagad, hajónk előre megy”? És egyáltalában: ki mondja meg, hogy merre van ma az „előre”?

Sándor Iván, hiszen modern regényíró, talányosabban fogalmaz: s vigasztalóbb csakugyan a többfelé nyitott szép szavakhoz folyamodni. „Sokáig éltem – írja a VII. fejezethez írt mai jegyzetben – *Hamvas Kolonoszának búvőletében. De eljött az idő, amikor túlságosan éteri lett a számomra. Igaz, Szophoklész Kolonosza búcsúhelyszín, de sehol nem találunk a szövegben utalást arra, hogy a tiszta látásnak volna a helyszíne. [...] Miközben a jóslat legyőzhetetlennek és gyalázatmentesnek hirdeti a földet, amely [a vak Oidipusz] tetemét befogadja, mindazok az értékek, amelyekért Antigoné majd tovább indul Kolonoszból, az athéniak számára már elérhetetlenül távoliak. Kolonosz: meneküléshelyszín.*”

Ez akár végszólul is szolgálhatna befejezni ezt az amúgy is hosszúra nyúlt recenziót. De nem tehetem, míg nem említettem legalább a *Menekülés* tán legszebb de mindenképp legszemélyesebb fejezetét, a IX.-et, amely ...hirtelen le akartam írni, hogy miről szól, de nem tudom. A színházról, Törőcsikről, Gábor Miklósról (a nagy „színész-jakobinusról”, ha Latinovits volt a „színészkirály”) Beckettről, Székely János magányáról, a regény mai lehetőségeiről vagy lehetetlenségeiről, de mindenképpen feladatáról, Ransmayrról, Saramagoról, Unamunoról, Huizingáról, Brochról, Virginia Woolfról, Szerb Antalról, Proustról, Márquezről, Füst Milánról, Pilinszkyról ... *együtt* ... Róluk szól vagy Sándor Ivánról; netán rólunk? Itt mindenesetre nem azért jelennek meg a nevek, hogy mint afféle rendes esszében érvelésükkel alátámasszák vagy előhívják a Szerző megfontolásait. Itt a nevek mindig magukon túl utalnak, sokszor messze, nagyon messze, még ha éppen csak mellékesen említettnek is, mint Virginia Woolf búvkörében Szerb Antalé. Ehhez persze valamelyest ismerni kell a „Táj”-at, de hát „nemcsak a megőrzött és életrevaló hagyomány formálja az utókort. Az utókor is

a tradíciót, hiszen a könyvek mindig olyanok, amilyeneknek olvassuk őket”. Amíg persze olvassuk őket. De addig nem hagyják feledtetni, hogy „ha az Én le is pusztult, ha a világ nem is tudja magát »összerakni«, ám azért van enyhítésre váró emberi sors és globális világhelyzet”.

Es ezzel a fejezet és az egész könyv valahogyan túlmutat önmagán. Mert lehet kétségbevonhatatlanul igaz fő tézise: „az értékvesztések félévszázados kultúrhistoriai szakasza után a század végének jellegadó élménye az Én-vesztés, a Személy felmorzsolása, eltűnése és lehet, hogy „a kor mögé pillantó tekintet” csakugyan azt „láttatja”, hogy „az értékvesztések történeti-kultúrtörténeti-művészettörténeti korszaka után az Én-vesztések századvégi téridejében élünk”, és lehet, hogy az ember mindazon túl, amit létrehozott és lerombolt, csakugyan nem jutott sehova, „ám ez a sehova mégis létező-telített életvalóság, a történelem minden egyes ember sorsát tétként elénk táró újabb szakasza”. Erről szól végső soron minden nagy regény, és erről tudósít a IX. fejezet (véletlen, hogy pont „kilencedik”?). Ez a keserves század, a végét is beleértve, az értékek veszítésének és a személyiség lebomlásának a látványát kínálja persze elsősorban a „kor mögé pillantó tekintet”-nek; de ha valaki kicsit a kor „fölé” tekint, észreveheti, mint Sándor Iván, hogyan formálják továbbra is művészetek és könyvek az „én”-t, vagy mondjuk inkább az ember – és itt Bibó demokratája értelmében értem a szót – magával-szembeesését, magára-találását. Az persze lehet, hogy ezzel együtt többé-kevésbé magára maradását. De hadd idézzek inkább, amolyan zárópéldaként, Füzi László *Lakatlan sziget*-éből, hiszen ez a könyv nem kevés sándoriváni inspirációt hordoz. „Szegeden – olvashatjuk a 322. oldalon – Ágival a Somogyi-könyvtár régi, klasszikus szépségű olvasótermébe jártunk, ott ismertük meg egymást, itt Kecskeméten a pár éve felépült modern, korszerű könyvtárban otthon érzem magam, elmélyülten olvasni, kéziratot, újságot, folyóiratot, könyvet, lexikont valójában azonban csak itthon tudok, talán azért, mert azt az aprócska teret, amelyiknek az önállóságát abban a régi könyvtársarokban észrevettem, itthon tudtam kialakítani magamnak...”

Meglehet az ilyen aprócska terek az akadályai máig – amint mindig is voltak Európa történetében – az értékvesztések és érvessztések tartós eluralkodásának.

Hiszen

*A naplementék és a nemzedékek...
A kaleidoszkóp minden arabeszkeje...
Mindezeknek valahogyni lenni kellett...*